

УДК 821.161.2.091

*Наталія Смірнова
(Переяслав-Хмельницький)*

ПРИТЧЕВІСТЬ ТВОРІВ Г.СКОВОРОДИ ТА ЛІТЕРАТУРНИХ КАЗОК ХХ СТ.: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті з'ясовується специфіка притчевості як особливої якості художнього твору. Простежується теоретичне осмислення жанру притчі в контексті його історичного становлення. На матеріалах творів Г.Сквороди та казок Е.Андієвської виокремлюються ознаки притчевості на ідейно-змістовому та поетикальному рівнях.

Ключові слова: байка, фабула, притча, казка-притча, притчевість, алегорія.

В статті вивчається специфіка притчевості як особого качества художественного произведения. Прослеживается теоретическое осмысление жанра притчи в контексте его исторического становления. На материалах произведений Г.Сквороды и сказок Э.Андиевской выделяются признаки притчевости на идейно-содержательном и поэтикальном уровнях.

Ключевые слова: басня, фабула, притча, сказка-притча, притчевость, аллегория.

The article defines the way of telling parable as a special feature of literary works. It is seen the theoretical understanding of parable genre through the context of his historical development. Features which can be defined as the way of telling parable are in Emma Andijewska and Hryhorii Skovoroda's literary works. Features can be found in ideological, factual and poetic levels.

Key words: fable, plot, parable, fairy-parable, the way of telling parable, allegory.

На сьогодні залишаються відкритими питання про жанрово-стильові модифікації у літературі ХХ століття, історичне становлення окремих жанрів, які б розглядалися на матеріалах творів української літератури. Зокрема, відсутнє всебічне висвітлення питань про походження, особливості історичних змін, своєрідність тематико-проблемних об'єктів української притчі. Досі немає однозначного трактування притчевості, яке б ілюструвалося виключно текстами творів української літератури.

Питання притчевості розкривалося в наукових студіях О.І.Колодій, Г.О.Полякової, М.Жулинського, О.Ковальчука, А.Кравченка, М.Павлишина та пов'язувалося, насамперед, з літературними творами ХХ ст. Теоретичні аспекти притчевості з'ясовуються в літературознавчих дослідженнях Ю.Коваліва, А.Ткаченка. Вивчення притчевості в художній творчості Г.Сквороди та в українських літературних казках ХХ ст. сприятиме з'ясуванню окремих теоретичних аспектів питання в діахронному зрізі, а також доповнить розуміння жанрової специфіки і стилістичного виміру художньої творчості видатного філософа та казкарів ХХ століття.

Мета статті – з'ясування джерел становлення притчевості як якості художніх творів на матеріалі художнього доробку Г.Сквороди та літературної казки ХХ століття.

Найчастіше з притчею пов'язують твори, які мають лаконічно та доступно висловлені дидактичні морально-етичні настанови. Ще здавна зовсім різні твори кваліфікувалися як жанр притчі.

У передмові до «Басен Харьковських» Г.Скворода подає окремі міркування щодо жанрової приналежності поданих ним творів. Тут філософ застерігає щодо недопустимості сприйняття байок («басен») як суто розважальних жанрів: «Басня тогда бывает скверная и бабья, когда в подлой и смѣшной своей шелухѣ не заключает зерно истины, похожа на орѣх свищ» [6, с.68]. Філософ закликає не зневажати «баснословіє», очевидно розуміючи під ним алегоричність викладу. Адже досить часто в тогочасних теоретичних працях інакомовлення

пов'язували з вигадкою, вимислом, а відтак – із здатністю байки розважати, веселити. Проте у риториках підкреслювалось й інше важливе значення байки – її дидактичне спрямування. В.Крекотень, аналізуючи трактування жанру байки в поетиках XVII – XVIII ст., узагальнив: «Таким чином, байка, на думку українських теоретиків словесного мистецтва XVII – XVIII ст., здатна виконувати дві функції – розважальну та дидактичну, нишком, непомітно, приховано, ненав'язливо, цікаво, через зовні розважальний сюжет висловлювати, доносити, прищеплювати серйозні думки» [4, с.134]. Можливість у доступній формі висловлювати важливі істини, за тлумаченням Г.Сковороди, є визначальною рисою притчі, байки, прислів'я. Символічність образотворення, за Г.Сковородою, сприяє справжньому, ретельному, дійсну відтворенню суті речей: «Самое солнце всѣх планет и царица біблія из тайнообразующих фігур, притчей есть богозданна. Вся она вылѣплена из глинки и называется у Павла буйством. Но в сію глинку водхнен дух жизни, а в сем буйствѣ кроется мудрѣе всего смертнаго. Изобразить, приточить, уподобить значит то же» [6, с.70].

Тобто коротка передмова до харківських байок українського філософа представляє авторське бачення жанру байки, якій притаманні *інакомовлення, символічність образотворення, емблематичність, наявність глибинного підтексту* («Не любя мнѣ сія пустая надменность и пышная пустош, а люблю тое, что сверху ничто, но в середкѣ *чтось*, снаружи ложь, но внутрь истинна» [6, с. 68]), *дидактичне наповнення та яскраво виражена частина з моральними узагальненнями*. Від значень «приточити», «уподібнити» Г.Сковорода виводив назву і суть притчі, а в цитованій передмові до байок зазначав, що «Басня и притча есть то же» [6, с.68].

Таке сквородинівське бачення жанрів зберігається і в розвідках О.Потебні. Вказуючи на узагальнення та порівняння як домінантні риси в певних художніх текстах, дослідник охарактеризовував їх як *параболу* при цьому вказуючи: «По-слов'янському це можна назвати (принаймні так називалося в давнину) *притчею*; втім притча вживається в ширшому розумінні й охоплює нашу байку» [5, с.483].

Отже, зважаючи на теоретичне осмислення характерних рис байки та притчі починаючи з XVII ст., враховуючи відмінності сучасного розуміння жанрів, можна зазначити, що вони мають спільність – явища інакомовності, порівняння, перенесеності, асоціативності. Ці риси є визначальними й для сквородинівських фабул. Домінантні риси байки, фабули, притчі авторське теоретичне осмислення цих жанрів, дозволяє визначити певну спільність між ними, яка, насамперед, зберігається не на жанровому, а в ідейно-змістовому та поетикальному наповненні творів і може визначатися як *притчевість*.

У сучасному літературознавстві знаходимо досить різне тлумачення цього поняття. О.І. Колодій у дисертаційному дослідженні вказує: «Притчевість – це така якість художнього твору, яка виявляє завуальоване, приховане у тексті, його вихід на морально-етичну та філософську проблематику на високому рівні узагальнень» [6, с.68]. Тобто авторка дослідження, перш за все, акцентує увагу на ідейному змісті твору. А.Ткаченко стверджує про притчевість як про «принцип (тип, засіб) чи навіть манеру письма, стиль», зазначаючи, що «притчевість (параболізм) як манера письма – не жанровий, а *стилістичний вимір художнього твору*» [7, с.96]. Ю.Ковалів у «Літературознавчій енциклопедії» характеризує притчевість як «сукупність поетичних засобів літературного образотворення, яка має на меті максимальну типізацію персонажів, їх абстрагування за збереження наочності» [2, с.273].

Погоджуючись в цілому з цитованими визначеннями, аналізуючи твори Г.Сковороди та літературні казки ХХ ст., варто все ж узагальнити риси, які характеризують притчевість. У плані ідейно-змістового наповнення творів йдеться про тяжіння до філософічності, узагальнень, спроб осягнути буття людини, наявність двоплановості (план зображення дійсності та глибокий ідейний, концептуальний підтекст). Для поетикального рівня характерне особливе образотворення, символічність та алегоричність. У межах художнього часу виявляють ознаки позачасовості та циклічності. Тобто, зберігаючи характерні жанрові характеристики, притчевість художніх творів надає їм особливих ознак, про що слушно зазначає О.І.Колодій: «Притчевість – лише натяк на співвіднесеність зображених подій з ширшим контекстом. Притчеподібний твір зберігає свою жанрову визначеність» [3, с.4].

Притчевість байок Г.Сковороди на ідейно-змістовому рівні реалізується через порушення філософської проблематики. Тут розвинено ті самі тези, що й у його філософських трактатах, знаходимо художню реалізацію образного втілення найголовніших засад його морально-етичних поглядів. Крізь наявність глибокого підтексту автор доносить до читача власне бачення проблеми свободи та морального вибору («Чиж и Щиглик», «Оселка и Нож»), сродності праці («Двѣ курицы», «Змія и Буфон», «Пчела и Шершень»), кордоцентризму («Старуха и Горшечник»), тощо.

Крім порушених філософських проблем, у байках Г.Сковорода виявляє власні морально-етичні настанови: в узагальненій формі простежуються елементи авторського світобачення, в якому чільне місце посідають питання влади і народу, дружби, розуміння Бога та божистого, обраності. Вказується на чіткі моральні пріоритети – чесність, мир, любов, працю, розум.

Вихід на морально-етичну та філософську проблематику на високому рівні узагальнень притаманний багатьом художнім творам ХХ ст., зокрема літературним казкам. У контексті розгляду питання про притчевість варто згадати казки Е.Андієвської. Їхня притчевість характеризується реалізацією морально-філософських роздумів авторки. При чому вони постають не у відвертій дидактичній формі, а шляхом витворення у художньому тексті глибокого символічного підтексту. Такі характеристики дозволили означити ці твори як казки-притчі. Всі події, викладені в казках Е.Андієвської, підкорені узагальненню. Тут чітко простежується цікавість до сутнісних рис людини, хоч і прихованих до певного часу. Авторка виводить проблематику своїх казок в метапростір одвічних філософських питань про сутність і сенс людського життя, про вічну боротьбу добра та зла в душі людини. Літературна казка презентується як авторський твір, а, отже, в ній спроектований час її створення і авторське світобачення.

Постановка філософської проблематики відбувається в експозиції збірки. Перед викладом самих казок, між ними та після них відбувається розмова між шакалом та консервною бляшанкою, яка наближається до традиційної для байок моралі (у Г.Сковороди «сили»). Авторка наголошує на важливості означених проблем для сучасних людей, порушуючи традиційний для притчі та казки тонкий підтекст. Як і в традиційних казках, він втілюється не лише на рівні бінарної опозиційності добра-зла, а й у різнотлумаченні одних і тих же подій, виголошених бляшанкою та шакалом. Таким чином, зберігаючи константну ознаку казки – її умовність – авторка дає зрозуміти читачеві, що змодельовані образи та ситуації хоча і є вигаданими, але в них яскраво відображена реальна дійсність. Не зважаючи на те, що казка ставить її в стан умовності, де все існує поза часом, в абстрактно-фантастичній ірреальності, її фундацією є причинно-наслідкові явища дійсного суспільного буття.

Якщо у Г.Сковороди основні моральні узагальнення викладені в «силі» і мають більш однозначне тлумачення, то в казках Е.Андієвської у висновках та коментарях до казки постають різнотлумачення однієї і тієї ж події. Це надає їм незавершеної багатоплановості, змістової глибини, психологізму, зумовлює варіативність витлумачень. Сковородинівський логізований висновок до байок чітко несе дидактичне навантаження і виявляє конкретне авторове бачення певної проблеми. Досить часто лаконічні висновки до байок звучать як афоризми: «Разумный человек знает, что охуждать, а безумный болтает без разбору» [6, с.77], «Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить» [6, с.76], «Кто на погоды или на урожаи сердится, тот против самого бога, всястрящаго, гордится» [6, с.85]. В Е.Андієвської афористичність частіше простежується у тексті самих казок: «добро не чекає на подяку» [1, с.124], «малі причини можуть мати великі наслідки» [1, с.148], «повертатися туди, де тобі бодай на коротку мить було добре, завжди означає розчаровуватися» [1, с.149].

Про притчевість байок Г.Сковороди та казок Е.Андієвської можемо вести мову й на рівні виявлення авторського осмислення певних морально-етичних категорій. Як і Г.Сковорода, Е.Андієвська ставить за мету за допомогою алегоричної оповіді здійснити спробу з'ясування людської природи, при цьому яскраво виявити власні морально-етичні

пріоритети. Одним із провідних мотивів «Басен Харківських» та аналізованої збірки казок є мотив дружби. Український філософ підкреслював важливість дружніх стосунків у житті і становленні людини як особистості. У байці «Собака и Волк» він доводить, що визначальними у дружбі є внутрішня спорідненість, близькість у поглядах та у світобаченні. Ані приналежність до певних станів, ні багатство, ні чини, ні науки ніколи не зможуть створити істинної дружби: «Но сердце, в мислях согласное, и одинакая честность челоуколюбныя души, в двоих или троих тѣлах живущая, сія есть истинная любовь и единство...» [6, с.106]. Питанням дружби присвячено казки Е.Андієвського «Говорюча риба», «Казка про гадюку й орла, або невдячного приятеля», «Казка про бика й метелика». У цих творах авторка підтверджує сквородинівську тезу про важливість дружби та про її можливість між людьми. Дружба може існувати лише за умови духовної спільності, а тому в казкосвіті письменниці вона виявляється у стосунках між людиною та рибою, вона можлива навіть у стосунках бика й смерті-метелика, «бо і смерть потребує вірного приятеля» [1, с.138]. Відсутність єдності у поглядах на світ, на основні проблеми буття робить неможливою дружбу навіть за умови бажання її створити. У «Казці про гадюку й орла, або невдячного приятеля» гадюка намагається змінити орла, адаптувавши його до світу печер та плазування. Ані згода птаха, ані його намагання не роблять можливим їх приятелювання, підтверджуючи сквородинівську тезу про те, що «Дружбы нельзя выпросить, ни купить, ни силою вырвать» [6, с.122]. Авторка використовує традиційне потрактування символіки крил, відповідно до якої вони пов'язуються із сходженням, польотом, адже політ – це вихід у невідоме, здатність поглянути на себе і світ згори, з нового погляду. Крила – це духовність, мудрість, знання, звільнення, перемога, сила волі, швидкість. Мотив обрубання крил у казці охоплює принципово іншу сферу асоціацій і пов'язаний не з чуттєвими, а з духовними вимірами. Значення символу розкривається через протиставлення діаметрально протилежних способів життя – плазування та польоту.

У байці «Соловей, Жаворонок, и Дрозд» Г.Сковорода висловлює думку про неможливість вимушеної дружби навіть через зміну внутрішнього світу людини: «Не должно же друга нудить к тому, что тебе веселит, а его мучит» [6, с.123]. Символіка крила у мислителя стає підтвердженням його тези про потребу духовної єдності поміж друзями: «А если черепаха крил не имѣет, какая нужда? Они для птицы нужны» [6, с.126].

Спільність у виробленні шляхів пізнання людиною себе та навколишнього світу реалізується у Г.Сковороди та Е.Андієвської крізь символіку шляху. Категорія шляху (мандри, «странствованія») у Г.Сковороди не раз виокремлювалась як ключова. Хоча лірична інтерпретація символіки шляху передається через неоднозначний образ, проте найчастіше вона розкривалася як здобуття знань. Із таким трактуванням перегукується твердження авторки аналізованих казок: «Щоб побачити, треба відійти, податися в мандри» [1, с.148]. Тому герої її творів пізнають світ навколишній та людську природу через добровільні («Казка про мандрівника», «Казка про бика й метелика») чи вимушені («Казка про яян», «Казка про кулі зла») мандри.

Образна система «Басен Харківських» Г.Сковороди та казок Е.Андієвської характеризується створенням образів-символів, значення дій і вчинків яких розкривається у завершальній частині творів. Варто зазначити, що в Е.Андієвської завершальна частина, мораль, супроводжує не кожному з казок. Часом двоплановість твору розкривається через контекст, який яскраво виражений в оповідній частині твору. Саме це зближує казки з притчами. У байках Г.Сковороди переважають алегоричні образи. Це образи людей, тварин, птахів, плазунів, явищ природи, предметів. При цьому у творі одночасно постають однотипні образи і лише зрідка відбувається змішування різних типів («Вѣтер и Філософ»). Е.Андієвська вводить у художній світ своїх казок різнотипні образи тварин, предметів, людей, природних явищ та стихій. При цьому вони досить часто взаємодіють та переплітаються (олюднений образ моря – людина, зматеріалізовані помисли – людина, риба – людина, шакал – консервна бляшанка тощо). З'являються особливі моделі характерів:

герой у творі діє і як звичайний персонаж, і може виступати в ролі образу-символу. Такий герой часто потрапляє в умовну ситуацію, яку вигадує для нього автор, він проходить випробовування. Такий підхід, на думку О.І. Колодій, є характерним виявом притчевості в художніх творах [3, с.7]. Модель створеної образної системи аналізованих творів служить розкриттю морально-етичних поглядів авторів, унаочнює дидактичні авторські настанови.

Притчевість аналізованих творів виявляє себе і на рівні хронотопу. Порушена філософська проблематика має загальнолюдське звучання, що виводить часопростір творів на позаісторичний та позасоціальний плани. Соціальна проблематика є лише тлом, за допомогою якого розглядається конкретна морально-етична проблема. Питання любові, добра і зла, пізнання, сили слова, думки, дружби, та подібні їм сприяють тому, що прочитання тексту виводиться на рівень позачасових та позапросторових вимірів. Реальний історичний ґрунт виступає лише основою, на якій твориться модель. Так у «Казці про дракона, шевця, що не вмів дарувати заповіданої йому кривди, та інших» Е.Андієвської образи злотворців постають у тісному взаємозв'язку з обставинами та настроями, що панують у суспільстві, тобто безпосередньо залежать від пріоритетів людського соціуму. Авторка порушує питання, які не є характерними для казок. Це питання влади та тиранії, тоталітаризму, існування індивідуальності під тиском масової свідомості. Одночасно Е.Андієвська вказує на причини, що призводять до створення спотворених суспільних устроїв. Жанрова специфіка цього твору дозволяє алегоричне зображення життя, яке дає можливість багатоваріантного потрактування змісту твору, але з безумовним збереженням універсальності висновків, які витікають із змодельованої картини буття, змодельованої ситуації. Тому крізь образи дракона і шевця та створені ними суспільні умови досить легко простежуються тоталітарні суспільства ХХ століття, хід їх становлення – від всенародного визнання, а потім тваринного страху перед витвореними монстрами до незрозумілого жалю за страхітливим минулим.

Тобто, зберігаючи константну ознаку казки – її умовність – авторка дає зрозуміти читачеві, що змодельовані образи та ситуації хоча і є вигаданими, але в них яскраво відображена реальна дійсність. Не зважаючи на те, що казка ставить її в стан умовності, де все існує поза часом, в абстрактно-фантастичній ірреальності, її фундацією є причинно-наслідкові явища дійсного суспільного буття.

Типологічний аналіз байок Г.Сквороди та казок Е.Андієвської дозволяє стверджувати, що зберігаючи свої основні жанрові ознаки, ці твори виявляють характерну рису, яку можна означити як притчевість. Вона виступає характеристикою як ідейно-змістового наповнення твору, так і художньої структури в цілому.

Список використаних джерел

1. Андієвська Е. І. Казки / Е. І. Андієвська // Кур'єр Кривбасу. – 2005. – №182. – С.116–170.
2. Ковалів Ю. І. Літературознавча енциклопедія / Ю. І. Ковалів. – К. : Видавничий центр «Академія», 2007. – Т.2. – 622 с.
3. Колодій О.І. Притча і притчевість в українській прозі 70-80 років ХХ ст.: автореферат... на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: спец. 10.01.06 «теорія літератури» / О.І.Колодій. – К., 2000. – 20 с.
4. Крекотень В. І. Байки в українській літературі XVII – XVIII ст. / В. І. Крекотень. – К. : Наукова думка, 1963. – 253 с.
5. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Мысль, 1976. – С. 483.
6. Скворода Г. Вибрані твори в 2-х томах / Г. Скворода. – К. : Дніпро, 1972. – Т.1. – 271 с.
7. Ткаченко А. Мистецтво слова (вступ до літературознавства) / А. Ткаченко. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.

Стаття надійшла до редакції 24 лютого 2011 року